

Anna Skalik

Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej – zmiany w strukturze i przestrzeni geograficznej

1. Wprowadzenie

Studiując dzieje Kościoła greckokatolickiego napotykamy na różnorodne nazewnictwo tej wspólnoty wyznaniowej. Zmienność nomenklatury wyjaśnić mogą zawile losy Kościoła, przynależność do różnych organizmów państwowych, a w końcu wola samookreślenia przez współczesnych grekokatolików. Choć w tytule artykułu użyto nazwy Kościół greckokatolicki, to jest już anachronizm, gdyż obecnie obowiązuje w Polsce określenie Ukraiński Kościół Katolicki. Jednak z pewnego przyzwyczajenia oraz dla lepszego zakreślenia czasu i przedmiotu pracy – rzecz dotyczy okresu minionego – używam wcześniejszej nazwy. Dla orientacji w zawilosciach nomenklaturowych przytoczyć należy starsze desygnaty Kościoła – a więc Kościół greckokatolicki – nazwa nadana przez cesarzową Marię Teresę w 1774 r. analogicznie do określenia Kościoła rzymskokatolickiego, Kościół bizantyjsko-ukraiński zawierający odniesienie do obrządku i narodowości wiernych, nazwa używana w Stanach Zjednoczonych i Zachodniej Europie, czy Ukraiński Kościół Greckokatolicki¹. Powszechnie używane było też najwcześniejsze określenie: Kościół unicki czy też Cerkiew unicka².

Kościół ten ukształtował się pod koniec XVI w., kiedy większa część hierarchii prawosławnej w Rzeczypospolitej przystąpiła w Brześciu nad Bugiem do unii kościelnej z Kościołem rzymskokatolickim. Od tego czasu na obszarze naszego kraju istnieje nieprzerwanie Kościół katolicki obrządku wschodniego. Jego historycznym centrum są wschodnie rubieże dawnej Rzeczypospolitej. W XIX w. na terenach zabranych przez Cesarstwo Rosyjskie Cerkiew unicka została w dramatycznych okolicznościach zlikwidowana. Inaczej przedstawia się sytuacja na terenach zajętych przez monarchię Habsburgów. We wschodniej Galicji od 1807 r. istniała greckokatolicka metropolia z siedzibą we Lwowie. Podlegały jej biskupstwa w Przemyślu i później erygowane w Stanisławowie. Galicja Wschodnia stanowiła aż do 1945 r. rdzeń terytorialny i kulturowy Kościoła greckokatolickiego.

Nie był to jedyny Kościół obrządku wschodniego w Europie. Duże wspólnoty unitów zamieszkiwały Siedmiogród, wschodnią Słowację, Zakarpacie i w mniejszej liczbie północno-wschodni skrawek dzisiejszych Węgier w okolicy miasta Nyireghaza. Ta grupa grekokatolików przystąpiła do unii zawartej na obszarze ówczesnej Korony Węgierskiej w XVII w. Aktu unii dla właściwych terenów dokonano w Użhorodzie, Mukaczewie i Alba Julia³. Istniały więc dwa Kościoły unickie: obejmujący dawną Rzeczpospolitą Kościół Unii Brzeskiej i Kościół na obszarach dawnej Korony św. Stefana.

2. Skład etniczny Kościołów grekokatolickich w Europie

Katolicy rytu wschodniego w XIX i XX w. tworzyli bogatą mozaikę etniczną. W Galicji byli to Rusini, którzy od poł. XIX w. w wyniku odrodzenia narodowego coraz powszechniej zaczęli określać się jako Ukraińcy. Obok nich Kościoł tworzyły zbiorowości górali ruskich – Łemkowie, Bojkowie i Huculi. Na obszarze państwa węgierskiego zróżnicowanie etniczne było znacznie większe: wierni Cerkwi unickiej na Zakarpaciu to Huculi, w komitetach Górnych Węgier (dzisiejsza wschodnia Słowacja) dominowali Rusnacy będący południowokarpackim odpowiednikiem Łemków, zaś w diecezji Nyireghaza na Węgrzech właściwy Kościół stanowili silnie zmagiarzowani Rusini. Wszystkie wyżej wymienione grupy etniczne należały do etnosów wschodniej słowiańszczyzny. Jedynie grekokatolicy w Siedmiogrodzie wyróżniali się językowo i etnicznie, gdyż byli Rumunami. Do pełnej mapy grekokatolików Europy Środkowo-Wschodniej brakuje jeszcze jednego elementu – diecezji Kriżewci nieopodal Zagrzebia w Chorwacji. Jej geneza miała charakter wtórny; powstała do obsługi imigrantów obrządku wschodniego przybyłych z różnych części Austro-Węgier i osiedlanych na południowych rubieżach państwa w celu obrony przed sąsiednim Imperium Otomańskim. Diecezja Kriżewci wchłonęła pięć grup etnicznych: Serbów, rumuńskich emigrantów ze Słowacji (z lat 50. XVIII w.), Ukraińców, którzy wyemigrowali z Galicji ok. 1900 r., Macedończyków i Rumunów mieszkających w zachodniej części Banatu⁴.

Koniec I wojny światowej przyniósł kres Cesarstwu Austro-Węgierskiemu, powstały nowe państwa narodowe, a granice polityczne podzieliły ludność grekokatolicką pomiędzy kilka krajów. Unicy z poddanych cesarza stali się obywatelami polskimi, rumuńskimi, czechosłowackimi, węgierskimi i jugosłowiańskimi. Okres do zakończenia II wojny światowej nie przyniósł większych zmian na mapie Kościoła grekokatolickiego, owszem, miały miejsca zmiany granic państwowych, przez tereny zamieszkania grekokatolików przesuwały się linie frontów, ale drastyczne zmiany w sytuacji Kościoła nastąpić miały po zakończeniu wojny, w czasie pokoju.

W naszych rozważaniach pominiemy przemiany w położeniu i funkcjonowaniu Kościoła w różnych częściach Europy, skupimy się na losach Cerkwi w powojennej Polsce.

3. Stan Kościoła greckokatolickiego w Polsce po zakończeniu II wojny światowej

Konferencja pokojowa w Jałcie zmieniła przebieg wschodniej granicy Rzeczypospolitej, rozcinając na dwie części obszary zajmowane przez ludność greckokatolicką. W nowych granicach państwa znalazły się dwie struktury kanoniczne Kościoła greckokatolickiego: mniejsza część diecezji przemyskiej ze stolicą biskupią wraz z 26 dekanatami, z których 13 utraciło na rzecz ZSRR 67 parafii (przed II wojną światową diecezja liczyła 45 dekanatów). W pozostawionych przy Polsce dekanatach funkcjonowały 223 parafie obejmujące 652 miejscowości. Obok diecezji przemyskiej w granicach Polski znalazła się w całości Apostolska Administracja Łemkowszczyzny z 9 dekanatami liczącymi 129 parafii⁵. Przyjmuje się, że w 1945 r. w granicach Polski mieszkało od 750 do 800 tys. Ukraińców, z czego przeszło 60% należało do Cerkwi katolickiej⁶. Na znaczne zmniejszenie liczby tej ludności wpłynęła tzw. repatriacja do Ukraińskiej SRR trwająca od września 1944 do czerwca 1946 r. Wysiedlenia objęły 480 325 osób narodowości ukraińskiej⁷, wśród których część należała do Cerkwi prawosławnej. Po zakończeniu wysiedleń pozostało w Polsce kilkadziesiąt tysięcy grekokatolików, mieszkających wprawdzie w mniejszym zagęszczeniu, ale nadal na swym obszarze w południowej części województwa lubelskiego, w rzeszowskim i w sądeckiej części województwa krakowskiego (zob. ryc. 1).

Mocą decyzji Piusa XII z 10 XII 1946 r. obszar ten ustanowiono Delegaturą Apostolską dla katolików obrządków wschodnich, a tytuł papieskiego delegata otrzymał Prymas Polski kardynał August Hlond. Na podstawie uzyskanych uprawnień mianował on dwóch wikariuszy generalnych dla Kościoła greckokatolickiego w Polsce: ks. Wasyla Hrynyka dla diecezji przemyskiej (w dniu 31 III 1947 r.) oraz ks. Andrija Złupkę dla Administracji Łemkowszczyzny (w dniu 1 IV 1947 r.)⁸. Ówczesny podział dawnej metropolii lwowskiej wraz z częścią należącą od 1945 r. do Polski przedstawia ryc. 2.

4. Cerkiew greckokatolicka po „Akcji Wisła”

Rok 1947 przyniósł dla wspólnoty greckokatolickiej w Polsce ogromne straty, tak ilościowe, jak i jakościowe. W następstwie szeroko i dokładnie zaplanowanej „Akcji Wisła” na tereny Ziem Odzyskanych wysiedlono niemal całą pozostałą na południowym wschodzie ludność ukraińską i łemkowską. Populacja ta w 75% należała do Kościoła greckokatolickiego, w pozostałej zaś części do Kościoła prawosławnego. Było to pierwsze w nowożytnych dziejach Polski na taką skalę zastosowane dzieło przesiedleńcze oparte na doświadczeniach wschodniego sąsiada. Zmieniło wiekowy układ etniczny, demograficzny i gospodarczy dużych rejonów kraju; stopień zagospodarowania i zasiedlenia gęsto niegdyś zaludnionych terenów Podkarpacia i Rostocza po dziś dzień nie został odtworzony.

Fakt wysiedlenia wpłynął także na zmianę położenia Kościoła unickiego w Polsce – były to zmiany w statusie organizacyjnym, formalnym, a także w geografii tegoż Kościoła. Akcja wysiedleńcza doprowadziła do zupełnie nowej sytuacji grekokatolików w Polsce. Wierni Cerkwi wbrew swej woli znaleźli się na terenach, na których nigdy w historii nie funkcjonował Kościół Wschodni, był to moment przesunięcia wpływów kultury i religii wschodniosłowiańskiej o setki kilometrów na zachód od dotychczasowego etosu ukraińskiego – w byłych Prusach Wschodnich, na Pomorzu, Ziemi Lubuskiej i Śląsku.

Wiernych Kościoła Wschodniego osiedlono w 6 województwach Ziem Odzyskanych. Największa grupa trafiła do województwa olsztyńskiego (ok. 60 tys. osób), drugim było szczecińskie (49 397 osób), potem wrocławskie (24 014 osób), do 10 tys. osób osiedlono w woj. poznańskim i gdańskim oraz około 1 tys. osób w północno-wschodniej części woj. białostockiego⁹. Ludność z uwagi na zastosowane rygory administracyjne związane z planami przymusowej asymilacji narodowej, kulturalnej i religijnej nie była osadzana w zwartych grupach, ale rozpraszana na znacznych obszarach. Ukraińców osiedlano na terenach wiejskich, co najmniej 100 km od pasa granicznego i brzegu morskiego i 30 km od miasta wojewódzkiego, w jednej wsi mogły mieszkać najwyżej trzy ukraińskie rodziny nie sąsiadujące ze sobą. Tłumaczy to dzisiejszy obraz znacznego rozproszenia grekokatolików. Praktyka różniła się od założeń; w połowie 1947 r. większość nadających się do zamieszkania gospodarstw zajęta już była przez repatriantów, natomiast reszta była zdewastowana przez szabrowników. Władze lokalne miały duży problem z przejęciem i rozlokowaniem tak dużych grup na swoim terenie, lokowano ich tam, gdzie było miejsce, często po 2-3 rodziny w jednym gospodarstwie albo w lansowanych wtedy Państwowych Gospodarstwach Rolnych. Wobec powyższych trudności istniały wsie ze znacznym odsetkiem ludności ukraińskiej, np. w powiatach bartoszyckim, węgorzewskim czy wsiach pod Legnicą osadnicy z akcji „W” stanowili przeszło 50% ludności.

Władze nie zezwalały ani na organizowanie życia społecznego Ukraińców, ani na stworzenie w nowych warunkach miejsc kultu religijnego i organizacji kościelnej w obrządku wschodnim. Kościół grekokatolicki w Polsce zamarł. I to mimo braku ustaw czy rozporządzeń delegalizujących obrządek wschodni. W praktyce stosowano politykę nieuwzględnienia tegoż Kościoła¹⁰. Do przelomowego roku 1956 działało zaledwie kilka punktów, gdzie nieregularnie, z różnymi utrudnieniami odbywały się nabożeństwa bizantyjskie. Były to: Komańcza i Krempana na Podkarpaciu, gdzie pozostawiono 2 księży grekokatolickich i grupę Łemków wraz z rodzinami zatrudnionych przy obsłudze kolejki do Łupkowa, Chrzanowo na Mazurach, Bytów i Kwasowo na Pomorzu Środkowym oraz Cyganek k. Nowego Dworu Gdańskiego. Właśnie Chrzanowo, leżące 6 km od Elku, było miejscem, gdzie najwcześniej rozpoczęto odprawianie nabożeństw w liturgii wschodniej. Warto tu wspomnieć nazwisko duchownego, który, nie bacząc na niebezpieczeństwo aresztowania, już w 1947 r. odprawiał nabożeństwa w kapliczce stworzonej we własnym domu – mowa tu o księdzu Mirosławie Ripeckim.

Ryc. 1.

Schematyczny zasięg terytorium zamieszkanego przez grekokatolików do kwietnia 1947 r.

Źródło: opracowanie własne

Wzrost liczby unickich placówek duszpasterskich nastąpił po 1957 r. (zob. ryc. 3). Kościół formalnie nie istniał, jaki był więc status tych wspólnot? Były to tzw. stacje

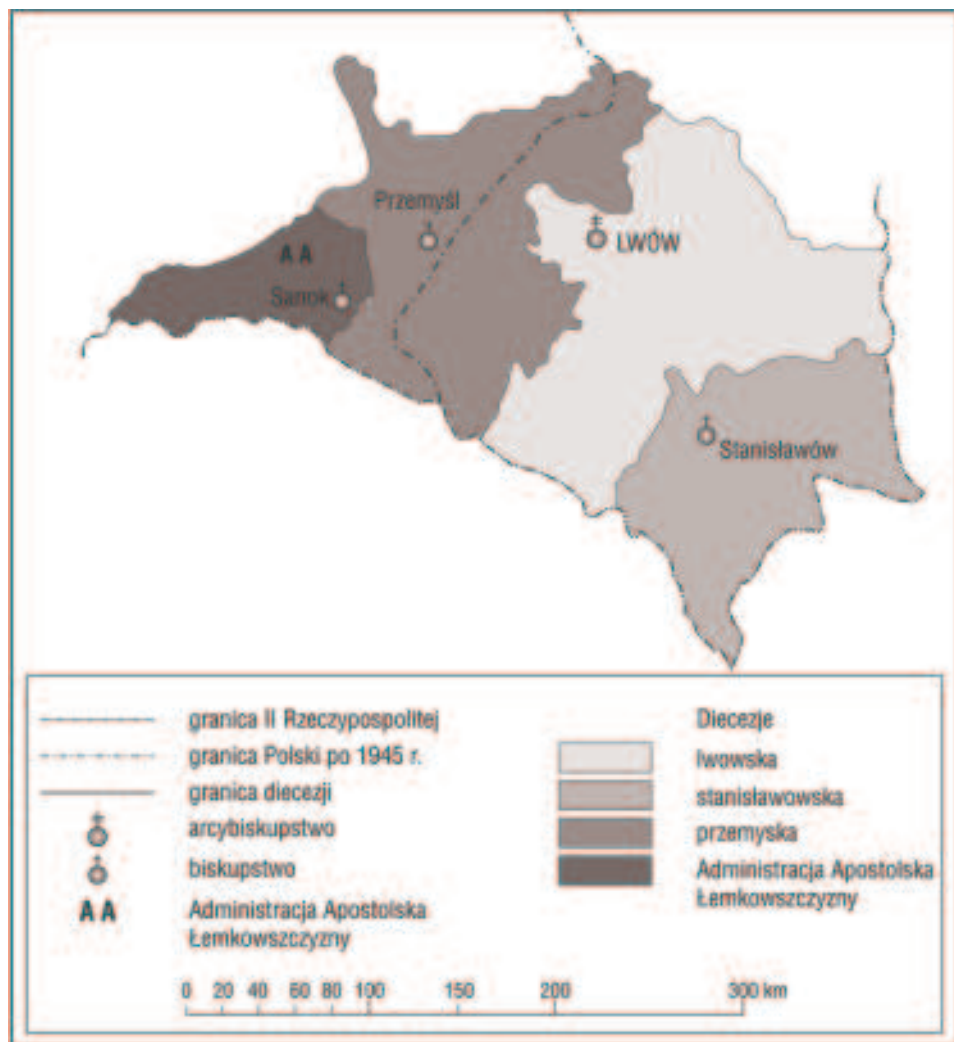
duszpasterskie działające przy parafiach rzymskokatolickich, placówki niesamodzielne, zależne od proboszczów obrządku łacińskiego. Księża unicycy po otrzymaniu zgody właściwego ordynariusza mogli odprawiać msze w najważniejsze święta (zwykle pozwolenie obejmowało 3-4 nabożeństwa w roku) i udzielać niektórych sakramentów dla swoich wiernych, nie było też zezwolenia na prowadzenie ksiąg metrykalnych i dokumentacji archiwalnej. Wierni oficjalnie byli członkami parafii rzymskokatolickich, na których terenie zamieszkiwali. Taka dziwna sytuacja często prowadziła do zatargów kompetencyjnych między kapłanami obu obrządków i wprowadzała poczucie krzywdy i rozżalenia u znacznego ogółu wiernych.

Do działających nieregularnie 6 placówek dołączono w 1956 r. stację duszpasterską we Wrocławiu, w 1957 r. przybyło 17 takich stacji, w 1958 r. – 15, ale w 1959 r. tylko 3. Tłumaczyć to należy ochłodzeniem stosunków na linii państwowości od 1957 r. Funkcjonowało więc w końcu lat 50. około 40 placówek unickich. Korzystając z tzw. „odwilży” po 1956 r., prymas Polski Stefan kardynał Wyszyński wyznaczył dla grekokatolików nowego wikariusza generalnego – został nim ks. Wasyl Hrynyk. Wspomnieć trzeba, że jeszcze przed „Akcją Wisła”, w 1946 r., zostali uwięzieni, a potem deportowani z Polski do ZSRR obaj biskupi przemyscy oraz inni dostojnicy kościoła. Cerkiew pozbawiono więc władzy duchownej. Mianowanie wikariusza łagodziło ten stan. Od tej pory teren całej Polski stanowił jeden wikariat generalny Kościoła grekokatolickiego. Na mapie powstałych w latach 50. placówek widać dysproporcje pomiędzy terenami Ziemi Zachodnich i Północnych, a tzw. Starymi Ziemiemi, gdzie ówczesne władze nie zezwalały na ponowne otwieranie cerkwi przez Ukraińców, by ograniczyć napływ powracających na swą ziemię wysiedleńców. W 1956 r. zezwolono na indywidualne powroty wysiedlonych, obwarowane jednak tyłoma wymogami i pozwoleniami, że tylko niewielu z tej możliwości skorzystało.

Lata 60. to czas stagnacji – mimo licznie zgłaszanych petycji przez 10 lat otwarto tylko 15 nowych stacji duszpasterskich. W dekadzie lat 70. sytuacja nie uległa radykalnej zmianie. Był to czas głoszenia tezy o Polsce jako kraju jednonarodowym, gdzie mniejszości tak religijne, jak i, co gorsza, narodowe jawnie jej przeczyły. Nie zezwalano także na tworzenie parafii ani na budowę nowych świątyń największego w Polsce Kościoła rzymskokatolickiego, tym bardziej na przychylność nie mogły liczyć mniejsze i słabsze wspólnoty religijne. Powstało tylko 12 kolejnych ośrodków duszpasterskich, co dawało liczbę 69 punktów grekokatolickich na terenie Polski na koniec lat 70.

5. Stabilizacja Cerkwi końca lat 80.

Po śmierci prymasa Stefana Wyszyńskiego w 1980 r. nowy zwierzchnik Kościoła w Polsce wyznaczył dwa generalne wikariaty dla grekokatolików i mianował nowych wikariuszy generalnych. Na czele pierwszego – północnego – stanął bazyliarianin o. Josafat Romanyk, a drugim – południowym – kierować miał ks. mitrat Iwan

Ryc. 2.

Ziemie przedwojennej metropolii lwowskiej przedzielone granicą państwową po 1945 r.

Źródło: S. Stępień, *Obrządek wschodni Kościoła katolickiego*, w: *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1991.

Martyniak¹¹. Wikariat północny obejmował obszar łacińskich metropolii gnieźnieńskiej i warszawskiej, archidiecezji poznańskiej i białostockiej, diecezji łomżyńskiej i Administracji Apostolskiej w Drohiczyźnie, a dzielił się na 2 dekanaty: koszański i olsztyński. Wikariat południowy obejmował łacińskie metropolie wrocławską i krakow-

ską, archidiecezję przemyską i Administrację Apostolską w Lubaczowie. Jego teren podzielono na 2 dekanaty: przemyski i wrocławski (zob. ryc. 4).

W obu dekanatach wikariatu północnego w 1988 r. było 22 kapłanów, na 43 placówki 18 dysponowało samodzielnymi świątyniami, pozostałe 25 mieściło się przy parafiach rzymskokatolickich. W dwóch dekanatach południowych spośród 39 placówek tylko 11 miało własne świątynie, pracowało tu 24 księży¹². Rycina 4 ukazuje stan placówek kościelnych w 1989 r. Zaznaczono na niej punkty powstałe pomiędzy 1982 a 1989 rokiem; widać, że przybyły 23 placówki – jest to dynamika znacznie większa niż w dekadach lat 60. i 70. Rzuca się w oczy przyrost stacji na Łemkowszczyźnie i w przemyskim, gdzie najdotkliwiej odczuwano brak własnych punktów duszpasterskich. Wzrost liczby miejsc kultu na tym obszarze dowodzi znacznej liczby powracających na dawne miejsca grekokatolików.

Tab. 1.
Stan posiadania Kościoła grekokatolickiego w latach 80.

Rok	Dekanaty	Placówki duszpasterskie	Księża		Zakony męskie		Zakony żeńskie	
			diecezjalni	zakonni	liczba	domy	liczba	domy
1987	4	85	38	14	1	5	3	26
1988	4	85	46	15	1	5	3	26
1989	4	85	41	16	1	5	3	26
1990	4	94	43	12	2	7	3	25

Źródło: S. Stępień, *Obrządek wschodni Kościoła katolickiego*, w: *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1991.

6. Erygowanie diecezji przemyskiej Kościoła bizantyjsko-ukraińskiego – intensywny rozwój Kościoła w latach 90.

Lata 90. przyniosły kanoniczne usamodzielnienie Kościoła grekokatolickiego w granicach Polski i na Ukrainie. Dnia 16 I 1991 r. odnowiono diecezję przemyską obrządku grekokatolickiego i podzielono ją w 1994 r. na 7 nowych dekanatów: elbląski, koszaliński, olsztyński, przemyski, krakowsko-krynicki, wrocławski i zielonogórski. Liczbę wiernych szacowano na 110 tys.¹³ Ta wielkość podawana za *Rocznikiem Statystycznym* budzi sprzeciw samych zainteresowanych, którzy doliczają się ok. 300 tys. współwyznawców.

Ryc. 3.

Stacje duszpasterskie Kościoła greckokatolickiego wg stanu na grudzień 1959 r.;

Podano daty powstania placówek

Źródło: Szematyzm hreckokatolyčkoho duchovenstva v Polšči za 1988 rik. w: Hreko-katolyčkij cerkovnyj kalendar 1989, Varšava 1989, s. 183-199.

Między rokiem 1990 a 1994 powstały kolejne 22 stacje duszpasterskie, przeważnie w dekanatach: przemyskim, krakowsko-krynickim, elbląskim i olsztyńskim, a więc na terenach o największej liczbie ludności ukraińskiej (ryc. 5).

W 1. poł. lat 90. nastąpiła stabilizacja organizacyjna Cerkwi. Jednostkami organizacyjnymi stają się parafie, a nie jak dotąd stacje duszpasterskie, podlegają im mniejsze i słabsze ekonomicznie cerkwie filialne obsługiwane przez dojeżdżającego księdza. Szematyzm duchowieństwa bizantyjskookraińskiego w Polsce na 1994 rok podaje stan 42 parafii i 72 placówek filialnych, w których pracuje 57 księży¹⁴. Najwięcej cerkwi znajduje się w dekanacie olsztyńskim (13 parafialnych i 6 filialnych) i przemyskim (5 parafialnych i 18 filialnych), najmniej w dekanatach wrocławskim (5 parafialnych i 7 filialnych) i zielonogórskim (4 parafialne i 10 filialnych)¹⁵. Niestety, nie wszystkie parafie czy filie miały swoje siedziby. Szczególnie boleśnie był ten problem odczuwalny w przemyskim i na Łemkowszczyźnie, gdzie toczyły się spory o kilkanaście obiektów sakralnych z Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym, który otrzymał cerkwie od Skarbu Państwa. Zanikają na szczęście konflikty z Kościołem rzymskokatolickim, którego zwierzchnik Ojciec Święty Jan Paweł II osobiście zaapelował o braterskie rozwiązywanie nieporozumień.

Zwieńczeniem przemian w Kościele greckokatolickim posiadającym także wyraz geograficzny była decyzja papieska z maja 1996 r. Jan Paweł II podniósł diecezję przemyską do rangi metropolii z tytułem metropolii przemysko-warszawskiej. Została ona podzielona wzdłuż linii Wisły na dwie jednostki kościelne: archidiecezję przemysko-warszawską z siedzibą metropolity w Przemyślu i diecezję wrocławsko-gdańską z siedzibą biskupa w Gdańsku.

W ten sposób powstała na ziemiach polskich nowa jednostka kościelna, ustał też problem przynależności kanonicznej diecezji przemyskiej obrządku wschodniego. Stanowiąc samodzielną prowincję kościelną, podlega bezpośrednio Stolicy Apostolskiej i wzbogaca mapę odrodzonego Ukraińskiego Kościoła Katolickiego w Europie i na świecie.

7. Typologia parafii greckokatolickich w Polsce

W wyniku przesiedlenia wiernych Cerkwi i rozsiedlenia na nowym obszarze zgodnie z dyrektywami Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w bardzo dużym rozproszeniu uległa zmianie przestrzenna i społeczna struktura parafii. Metropolia lwowska miała zwarty terytorialnie charakter obejmujący obszar południowo-wschodniej Polski. Jej jurysdykcji podlegały zamorskie egzarchaty greckokatolickie utworzone dla emigracji ukraińskiej w obu Amerykach na przełomie XIX i XX w. Dawne diecezje składały się z dekanatów, te zaś z parafii o typowej strukturze terytorialnej. Nowa, powojenna sytuacja w Polsce nie pozwalała na odtworzenie tego typu funkcjonalnego. Nie mogąc przyjąć dotychczasowej formy istnienia – parafii terytorialnej, konieczne stało się tworzenie parafii personalnych. W Kościele katolickim przewidziano taką okoliczność dla mniejszościowych grup etnicznych i obrządkowych.

Ryc. 4.

Punkty duszpasterskie powstałe w latach 1960-1981.

Źródło: Szematyzm hrekokatolickocho duchovenstva v Polšči za 1988 rik. w: Hrekokatolickij cerkovnyj kalendar 1989, Varšava 1989, s. 183-199.

J. Bakalarz twierdzi, że jedynym kryterium istnienia parafii etnicznej czy też personalnej jest kryterium osobowe: „konkretnie jest nim prawny tytuł osobowy (*tituli personalis*), jak: język, narodowość, obrządek, rodzina czy też przynależność do określonej kategorii osobowej. W zależności od określonego tytułu określa się ją jako językowa, obrządkowa, rodzinna, wojskowa, itp”¹⁶.

Parafia personalna została wprowadzona do Kościoła w XII w., a jej upowszechnienie nastąpiło na przełomie XVIII i XIX w., szczególnie w Stanach Zjednoczonych. Do Soboru Watykańskiego II traktowana była jako instytucja przywileju i dyspensy, przeciwna ogólnym normom prawa. Przywilej uwalniał ją od zasadniczego elementu parafii – terytorium. Obecnie przepis ten zniesiono i oba typy zrównano w prawie. W praktyce Cerkwi unickiej oznacza to, że często jeden obiekt sakralny dzielony jest między dwie parafie – zwartą terytorialnie łacińską i rozproszoną, personalną grekokatolicką. Najczęściej też ta druga jest gościem w obiekcie i jak to gość nie ma równych z gospodarzem praw. Jeszcze gorzej jest, gdy to gość niechciany i niemile widziany. Tak więc do personalnych parafii grekokatolickich należą wszyscy unicy zamieszkujący na pewnym obszarze, pokrywającym się często z terenem kilku lub kilkunastu parafii łacińskich, np. parafia w Krakowie obejmuje swym zasięgiem dawne województwo i tereny ościenne, o ile zamieszkują tam wierni tegoż obrządku.

Z tym typem parafii personalnej łączy się poważny problem, mianowicie umiejscowienie parafii. W przedwojennej diecezji przemyskiej przytłaczająca większość parafii była typu wiejskiego. Obecnie jest inaczej. Choć większość wyznawców to mieszkańcy wsi, większość parafii usytuowana jest w miastach. Nastąpiła więc kolejna znacząca zmiana typologiczna z parafii wiejskiej, bliskiej, sąsiedzkiej na miejską. Związane jest to z rozproszeniem parafian na dużym obszarze, gdzie prawie nigdzie nie stanowią większości. Biorąc pod uwagę dogodność komunikacji, najlepszym rozwiązaniem jest lokowanie parafii w miasteczku czy większym mieście centralnie położonym na wyznaczonym obszarze, dokąd wszyscy mogą dogodnie dojechać.

Nieco inaczej sprawa się ma na tzw. Starych Ziemiach, czyli w obecnych woj. podkarpackim i małopolskim, gdzie po fali powrotów, notabene trwających po dziś dzień, następuje rewindykacja majątku sakralnego użytkowanego przez Kościoły rzymskokatolicki bądź prawosławny. Odzyskiwane cerkwie znajdują się na terenach wiejskich, więc dominują tu właśnie parafie typu wiejskiego.

8. Powstanie nowych centrów życia religijnego grekokatolików

Do 1944 r. Kościół zajmował zwarty obszar południowo-wschodniej rubieży Rzeczypospolitej z historycznie ukształtowanymi centrami życia religijnego przede wszystkim we Lwowie, stolicy metropolitalnej, siedzibie władz zakonnych, ośrodku życia umysłowego promieniującego na obszar dawnej Galicji i jeszcze dalej. Podobnymi, choć o mniejszej skali centrami były stolice biskupie – Przemyśl i Stanisławów, a także inne miejscowości, jak Chyrow, Rawa Ruska czy zgoła małe miejsca piel-

Ryc. 5. Nowe dekanaty wraz z parafiami erygowanymi w latach 1990-1994

Źródło: Szematyzm *Vizantijskokukrainskoho duchowenstva u Polsci*, w: *Kalendar „Błahovista” 1995*, Górowo Iławeckie 1994, s. 150-159

grzymkowe. Rzeczywistość powojenna zmieniała ten stan rzeczy. Z dawnych ośrodków religijnych pozostał w Polsce Przemysł, lecz bez ludności ukraińskiej, brak było zaś innych większych ośrodków miejskich, ze względu na ludowy charakter przedwojennego Kościoła i politykę władz PRL związaną z osiedlaniem ludności greckokatolickiej na terenie wsi. Z czasem zaczęły wykształcać się nowe centra życia kościelnego na obszarach obecnie zamieszkałych przez unitów. Lata 60. i 70. to okres awansu ludności wiejskiej w Polsce, to czas wielkich migracji ze wsi do miast, dynamicznie

Tab. 2.
Wykaz parafii Kościoła greckokatolickiego w Polsce (stan 2000 r.)

Archidiecezja przemysko - warszawska			
Dekanat przemyski		Dekanat krakowsko - krynicki	
1. Przemysł- archikatedralna	15. Kulaszne	1. Kraków	15. Pętna
2. Przemysł - bazylikańska	16. Lubaczów	2. Bednarka	16. Polany
3. Chotyniec	17. Lublin	3. Bielanka	17. Przysłup
4. Czerteż	18. Łuczycze	4. Gładyszów	18. Roździele
5. Dziewięcierz	19. Nowe Sady	5. Gorlice	19. Śnietnica
6. Gaje	20. Poździacz	6. Grab	20. Uście Gorlickie
7. Hłomcza	21. Rzepedź	7. Krempana	21. Wysowa
8. Hrebenne	22. Sanok	8. Krynica	22. Zyndranowa
9. Jarosław	23. Sieniawa	9. Łosie	
10. Jawornik	24. Tyrawa Solna	10. Małastów	
11. Kobylnica Wołoska	25. Ustrzyki Dolne	11. Nowica	
12. Komańcza	26. Wielkie Pole	12. Nowy Sącz	
13. Krasice	27. Wietlin	13. Olchowiec	
14. Kruhel Wlk.	28. Wysoczany	14. Owczary	
Dekanat olsztyński		Dekanat elbląski	
1. Asuny	15. Reszel	1. Braniewo	
2. Bajory Małe	16. Chrzanowo	2. Cyganek	
3. Banie Mazurskie	17. Warszawa	3. Dzierzgoń	
4. Bartoszyce	18. Węgorzewo	4. Elbląg	
5. Giżycko	19. Wydminy	5. Iława	
6. Górowo Iławeckie		6. Marzęcino	
7. Dobre Miasto		7. Morąg	
8. Kętrzyn		8. Orneta	
9. Kruklanki		9. Ostaszewo	
10. Lelkowo		10. Ostróda	
11. Lidzbark Warmiński		11. Pasłęk	
12. Miłki		12. Pęciszewo	
13. Olsztyn		13. Pieniężno	
14. Ostre Bardo		14. Susz	

Diecezja wrocławsko-gdańska			
Dekanat wrocławski		Dekanat słupski	
1. Wrocław - katedralna	10. Nysa	1. Słupsk	10. Miastko
2. Chobienia	11. Oława	2. Barkowo	11. Stawno
3. Gliwice	12. Oleśnica	3. Barcino	12. Stupia
4. Jelenia Góra	13. Opole	4. Biały Bór	13. Smołdzino
5. Katowice	14. Środa Śląska	5. Bytów	
6. Kłodzko	15. Wałbrzych	6. Człuchów	
7. Legnica	16. Wołów	7. Gdańsk	
8. Lubin	17. Zaminienice	8. Lębork	
9. Modła		9. Międzybórz	
Dekanat zielonogórski		Dekanat koszaliński	
1. Zielona Góra	10. Przemków	1. Koszalin	10. Szczecinek
2. Głogów	11. Skwierzyna	2. Bobolice	11. Trzebiatów
3. Gorzów Wielkopolski	12. Strzelce Krajeńskie	3. Drzewiany	12. Wałcz
4. Komorniki	13. Szprotawa	4. Ińsko	
5. Międzyrzecz		5. Kołobrzeg	
6. Nowogród Bobrzański		6. Płoty	
7. Osiecko		7. Stargard Szczeciński	
8. Pozańsko		8. Świdwin	
9. Poznań		9. Szczecin	

Źródło: Schematyzm grekokatolickiego duchowenstwa w Polsce, w: Kalendar Błahovista 2001, Górovo Hlaveckie 2001, s. 155-173.

rozwijającego się przemysłu ciężkiego. Proces ten nie ominął mniejszości ukraińskiej w Polsce. W wyniku reformy administracji w 1975 r. powstały nowe miasta wojewódzkie, które również szybko zaczęły się rozwijać, wchłaniając wielotysięczne rzesze ludności wiejskiej. W przypadku ludności grekokatolickiej najatrakcyjniejsze stały się duże ośrodki przemysłowe, akademickie i kulturalne, takie jak Szczecin, Gdańsk, Wrocław, Olsztyn, Gorzów Wlkp., Kraków, Warszawa czy Lublin, gdzie nie było nigdy parafii grekokatolickiej ani nie prowadzono akcji osiedleńczej, jednak istnienie seminarium duchownego dla kleryków unickich oraz bliskość etnicznych ziem ukraińskich są czynnikiem przyciągającym zwłaszcza inteligencję. Swoją rangę centrum grekokatolickiego odzyskuje również Przemysł, ponownie siedziba biskupia,

podniesiona na początku lat 90. do godności metropolii. Szacuje się, że w Przemysłu mieszka obecnie ponad 20 tys. grekokatolików, w mieście tym organizuje się festiwal ukraiński, uroczystości o charakterze religijnym i narodowym.

W związku z powrotami na Podkarpacie obserwuje się osiedlanie grekokatolików w miastach, w których nigdy nie istniały parafie unickie, jak w Nowym Sączu, Gorlicach czy Krynicy, w której dawniej Łemkowie nie mieszkali. Nie są to powroty do miejsc urodzenia, ale powroty na swoją ziemię, zwykle do miast.

Dużymi ośrodkami unickimi na północy i zachodzie kraju są mniejsze miejscowości, jak Biały Bór z największą w Polsce ukraińską szkołą z internatem i pomnikiem Tarasa Szewczenki. Miasto posiada znaczny odsetek ludności ukraińskiej wyznania grekokatolickiego. Następnie Górowo Iławeckie z podobną jak w Białym Borze szkołą i redakcją miesięcznika i kalendarza religijnego *Błahovist*, Bartoszyce czy Węgorzewo na obszarze najgęstszego osadnictwa ukraińskiego. Parafie powstają także na terenach zagłębi przemysłowych – w Katowicach i w Gliwicach na Górnym Śląsku – przyciągających możliwościami otrzymania pracy i mieszkania. Na terenie gęstego osadnictwa Łemków w Lubiniu, Głogowie i Legnicy w latach 60. powstało zagłębie miedziowe.

Atrakcyjne są także obszary turystyczne, jak wspomniana już Krynica czy Mazury, gdzie erygowano parafie w Giżycku, Mikołajkach, Kruklankach i innych pięknie położonych miejscowościach. W Kołobrzegu powstał klasztor oo. bazylianów oraz parafia i cerkiew oddana do użytku w ostatnim czasie.

Minął już okres niepewności i zawieszenia w próżni przeżywany w latach władzy ludowej w Polsce. Kościół grekokatolicki krzepnie w nowych strukturach i zapuszcza korzenie na terenach, gdzie nigdy nie istniały struktury wschodniego chrześcijaństwa, trwa opóźniony proces adaptacyjny w nowym środowisku, spowodowany brakiem legalizacji tej wspólnoty religijnej. Jednocześnie powoli i zapewne w okaleczonej postaci odradzają się formy życia grekokatolickiego na Starych Ziemiach, w przemyskim, na Łemkowszczyźnie czy w południowej Zamojszczyźnie. Obserwacja pozwala dostrzec, że kończy się czas rozrostu ilościowego parafii czy liczby wiernych. Zaczyna się okres wzrostu jakościowego, trwają remonty cerkwi na Podkarpaciu, powstają nowe obiekty sakralne na ziemiach zachodniej i północnej Polski. Kościół odrabia kilkudziesięcioletnie zaległości w swoim funkcjonowaniu, tak w sferze duchowej, jak i rzeczywistości materialnej. Najbliższy czas, czas przełomu wieków pokaże, w jakiej formie i z jakim potencjałem Cerkiew grekokatolicka zaistnieje w III Tysiącleciu.

Przypisy:

¹ J. P. Himka, *The Greek Catholic Church and the Ukrainian nation in Galicia, w: Religious compromise, political salvation. The Greek Catholic Church and Nation building in Eastern Europe*, red. J. Niessen, Pittsburgh 1993, s. 7.

² Cerkiew to spolszczona wersja ukraińskiego słowa *cerkva* oznaczającego kościół. W Polsce istnieje tradycja zamiennego używania obu określeń, np. Cerkiew prawosławna lub Kościół prawosławny.

³ Więcej informacji w: B. Cywiński, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*, t.1, *Korzenie tożsamości*, Warszawa 1982 oraz I. D. Molnar, *Mniejszość religijna czy religia mniejszości. Grekokatolicy na ziemiach Polski i Węgier*, w: *Unia Brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, Kraków 1994.

⁴ R. G. Roberson, *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*, Bydgoszcz 1998, s. 180-181.

⁵ Z. Wojewoda, *Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944-1989*, Kraków 1994, s. 13-14. Apostolska Administracja Łemkowszczyzny powołana została przez Stolicę Apostolską w 1934 r. w celu zatrzymania procesu przechodzenia Łemków na prawosławie. Nie podlegała metropolii lwowskiemu, ale bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Siedzibą administratora był Sanok.

⁶ K. Kersten, *Przemiany struktury narodowej Polaków po II wojnie światowej. Geneza i wyniki*, „Kwartalnik Historyczny”, 1969, z. 2, s. 357.

⁷ M. Iwanicki, *Ukraińcy, Białorusini, Litwini, Niemcy w Polsce w latach 1918-1990*, Siedlce 1991, s. 72.

⁸ I. Harasym, *Narys vybranych aspektiv istoriji Hreko-Katolyčkoji Cerkvy (1945-1985)*, „Zustrici”, 1990, nr 5-6, s. 23.

⁹ M. Iwanicki, dz. cyt., s. 75.

¹⁰ Władze PRL zastosowały wobec Cerkwi greckokatolickiej posunięcia podobne, jak w krajach ościennych. Władze radzieckie zdelegalizowały Cerkiew greckokatolicką w 1946 r., podobnie postąpiły rządy Czechosłowacji i Rumunii. Oczywiście realia wszędzie były inne, tam nie było np. wysiedleń ludności, w Polsce zaś nie dopełniono strony ustawowej delegacji, co ułatwiło w późniejszym okresie starania rewindykacyjne.

¹¹ Z. Wojewoda, dz. cyt., s. 43.

¹² S. Stępień, *Obrządek wschodni Kościoła katolickiego*, w: *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1991.

¹³ *Rocznik Statystyczny 1993*, Warszawa 1994, s. 66-67, i lata następne.

¹⁴ *Szematyzm Vizantijškoukraińskoho duchovenstva u Polsci*, w: *Katendar „Błahovi-sta” 1995*, Górovo Iłaveckie 1994, s. 150-159.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ J. Bakalarz, *Parafie personalne dla migrantów w prawodawstwie powszechnym Kościoła Zachodniego*, Lublin 1978, s. 92-95.

The Greek-Catholic Church in post-war Poland - structural and spatial changes.

(SUMMARY)

The Greek-Catholic or Uniat church was established at the end of the 16th Century, at the synod in Brzeœæ nad Bugiem, when the majority of Eastern Orthodox bishops in Poland decided to join a union with the Roman-Catholic church. Early on the church was known as the Uniat Church, later as the Greek-Catholic Church and finally it assumes the official name of the Ukrainian Catholic Church.

Along with the Greek-Catholic church in Poland, another eastern Catholic Church existed in Hungary. The Uzhorod Union church of 17th Century was active in Transylvania, trans-Carpathia, eastern Slovakia and eastern Voivodina.

Social conditions and spatial location of greek-catholics in Poland changed radically after the Second World War. The traditional large concentrations of Uniat population in Podkarpacie and around Przemyœl disappeared following a repatriation into Ukraine (1944-1946) and the repressive "Wis³a" plan against Ukrainians (1947). The greek-catholics were relocated to six northern Polish voivodships. Official church structures were banned until 1956.

The situation of the church slightly improved after that date, when the authorities allowed limited church operations but without organisation structures or parishes. New Greek-catholic centres started emerging in Chrzanowo, Bia³y B³r and G³rowo I³aweckie in the north and Legnica and Krynica in the south. In 1970s and 80s, the church developed its structures and expanded territorially, against official bans; Greek-catholic priests were educated in catholic seminars and new quasi churches were established.

A breakthrough came in 1991, when a Greek-catholic metropolis was re-established in Przemyœl, followed by the establishment of the przemysko-warszawska metropolis, divided into two dioceses (przemyska and wroc³awsko-gdañska) in 1996. In 2000, the Church had a congregation of 110 thousand in 138 parishes.

*Anna Skalik, mgr
doktorantka Instytutu Etnologii Uniwersytetu Jagielloñskiego
Kraków*